

۱۳
مجموعه پژوهشهای ایران باستان

تصحیح و ترجمه سوگزنسک و ورشت مانسرنسک از دینکرد ۹ نخستین این دو سنگ با متن های اوستایی همراه با واژه نامه پهلوی - فارسی

www.ketab.ir

دینکرد، برگزیده‌ها، دینکرد ۹.

تصحیح و ترجمه سوتکرنسک و ورشت مانسرنسک از دینکرد ۹ و سنجش این دو نسک با متن‌های اوستایی، همراه با واژه‌نامه پهلوی - فارسی / احمد تفضلی؛ به کوشش ژاله آموزگار؛ ویراستار نازنین خلیلی‌پور. - تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی (مرکز پژوهشهای ایرانی و اسلامی)، ۱۳۹۷.

۳۴۶ ص. (مجموعه پژوهشهای ایران باستان؛ ۱۳)

* متن اصلی کتاب پایان‌نامه دکتری زبان‌شناسی و زبان‌های باستانی ایران، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات، ۱۳۴۴-۱۳۴۵

۱. ادبیات پهلوی ۲. دینکرد - دینکرد ۹ - نقد و تفسیر، ۳. زردشتی - احکام و قوانین. الف. تفضلی، احید، ۱۳۱۶-۱۳۷۵، مترجم و مؤلف. ب. آموزگار یگانه، ژاله، ۱۳۱۸ - ج. عنوان: سوتکرنسک و ورشت مانسرنسک از دینکرد ۹. د. عنوان

۱۷۰/۴۲

PIR ۲۰۶۵۰D ۹

مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی
مرکز پژوهشهای ایرانی و اسلامی

نام کتاب: تصحیح و ترجمه سوتکرنسک و ورشت مانسرنسک از دینکرد ۹

به کوشش: ژاله آموزگار

ویراستار: نازنین خلیلی‌پور

ناشر: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی (مرکز پژوهشهای ایرانی و اسلامی)

حروف‌نگار: زهرا سادات حسینی

صفحه‌آرایی: بهاره بادافراس

لیتوگرافی، چاپ: شادرنگ

صحافی: معین

چاپ اول: تهران ۱۳۹۷

شمارگان: ۲۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۶۳۲۶-۹۳-۱

همه حقوق این اثر متعلق به مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی

شابک دوره: ۹۷۸-۹۶۴-۷۰۲۵-۹۴-۲

(مرکز پژوهشهای ایرانی و اسلامی) است.

نشانی: تهران، نیاوران، کاشانک، صندوق پستی ۱۹۵۷۵/۱۹۷

تلفن: ۲۲۲۹۷۶۲۶ دورنگار: ۲۲۲۹۷۶۶۳

پست الکترونیک: centre@cgie.org.ir

www.cgie.org.ir

یادداشت

مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی (مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی) مفتخر است که سیزدهمین جلد از مجموعه پژوهش‌های ایران باستان را به جامعه علمی کشور و پژوهشگران عرصه ایران‌شناسی در سراسر جهان تقدیم می‌کند. آثاری که در این مجموعه به زبانهای مختلف منتشر خواهد شد آخرین دستاوردهای علمی را در همه زمینه‌های مربوط به ایران باستان (تاریخ، باستان‌شناسی، هنر، ادبیات، اساطیر، ادیان و زبان‌ها، دست‌نوشته‌ها، کتیبه‌ها و...) در اختیار دانش‌پژوهان قرار خواهد داد و برگ زرین دیگری خواهد بود بر خیمه‌سنگ کهن این مرز و بوم.

سیزدهمین شماره از این مجموعه، تصحیح ترجمه سوتکرنسک و ورشت مانسرنسک از دینکرد ۹، به کوشش و پژوهش روانشاد دکتر احمد تفضلی است. انتشار این کتاب با افتخار و خرسندی بسیار است. زیرا اثری ارزشمند از ایران‌شناسی گرانسنگ به خوانندگان و پژوهشگران گرامی ارائه می‌شود. همچنین بهانه‌ای است برای پاسداشت و بزرگداشت دانشمندی ایران‌دوست که سالیان دراز همکاری علمی و مسئولانه با این مرکز داشته است.

دکتر احمد تفضلی در ۱۶ دیماه ۱۳۱۶ در اصفهان به دنیا آمد و ۲۱ دیماه ۱۴۰۹ در تهران درگذشت. او دانشمندی ایران‌شناس، زبان‌شناسی چیره‌دست در حوزه زبان‌های باستانی و میانه ایران بود و یکر از انگشت شمار صاحب‌نظران این گونه پژوهشها در پهنه بین‌المللی به شمار می‌رود. این استاد برجسته دانشگاه تهران، عضو پیوسته فرهنگستان زبان و ادب پارسی و عضو شورای علمی مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی و دیگر مجامع علمی جهانی بود. دکتر احمد تفضلی یکی از قله‌های بلند تاریخ و فرهنگ ایران است. نام او در کنار اندیشمندان بزرگ ایرانی جاودان خواهد ماند. جایش به کیتی سبز. یادش گرامی باد.

اینک مایه بسی خوشحالی است که این اثر آن روانشاد، با نظارت و مقدمه ارزشمند سرکارخانم دکتر ژاله آموزگار یگانه و ویراستاری سرکارخانم دکتر نازنین خلیلی‌پور به زیور طبع آراسته و تقدیم می‌شود.

کاظم موسوی بجنوردی

مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی

(مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی)

۹	پیشگفتار
۹	— نویسندگان دینکرد
۱۲	— مطالب دینکرد
۱۳	— تقسیمات اوستا بنابر کتاب هفتم دینکرد
۱۳	— کتاب نهم دینکرد
۱۴	— سوتکرنسک
۱۵	— ورشت مانسرنسک
۱۵	— نام فرگردها
۱۷	— دستنویس‌های دینکرد
۱۸	— روش کار نگارنده در تصحیح و ترجمه این دو نسک
۱۹	— پیشینه این بررسی
۲۱	ماخذ
۲۳	نشانه‌های اختصاری
۲۵	بخش نخست: سوتکرنسک
۱۲۵	بخش دوم: ورشت مانسرنسک
۲۷۹	بخش سوم: واژه‌نامه
۳۲۵	بخش چهارم: سنجش سوتکرنسک و ورشت مانسرنسک و مقایسه آن با متن‌های اوستایی
۳۲۷	— سوتکرنسک و متن‌های اوستایی
۳۳۰	— ورشت مانسرنسک و متن‌های اوستایی
۳۳۳	چند یادداشت

پیشگفتار

دینکرد مجموعه‌ای است از مطالب کلامی، فلسفی، تاریخی اساطیری حقوقی و همچنین اندرزها و گفتارهای حکیمانه. از این رو، این کتاب، به‌سزا، دانشنامهٔ مزدیسنی^۱ نامیده شده است. این مجموعه در آغاز دارای نه کتاب بوده که کتاب نخست و دوم و برگ نخست از کتاب سوم آن از دست رفته است. با مطالعهٔ این کتاب می‌توان به طرز اندیشه و تحول فکری دانشمندان مزدیسنی در زمان ساسانیان و سه سدهٔ نخست پس از اسلام پی‌برد و از طرز استدلال آنان در دفاع از دین زردشتی در برابر دین‌های دیگر، به‌ویژه اسلام، آگاه شد. این کتاب به‌علت دربرداشتن واژه‌های دینی فلسفی و علمی زمان ساسانی و پس از آن دارای اهمیت بسیار است. گردآوری این گونه واژه‌ها و اصطلاحات به غنی‌تر کردن فرهنگ فارسی کمک بزرگی می‌کند. در زمان ما برای بررسی این گونه واژه‌ها گام‌هایی برداشته شده،^۲ ولی آنچه باید در این زمینه انجام گیرد هنوز بسیار است. بسیاری از داستان‌های تاریخی در دینکرد (به‌ویژه کتاب نهم) آمده است که در هیچ‌جای دیگر اثری از آن‌ها نمی‌یابیم. در دو کتاب هشتم و نهم دینکرد مطالب اوستای دوره ساسانی خلاصه شده است و تنها از این آگاهی‌های خلاصه است که می‌توان به مطالب بخش‌های گمشدهٔ اوستا پی‌برد.

نویسندگان دینکرد

دربارهٔ نویسندگان این کتاب آگاهی بسیاری نداریم. به نظر می‌رسد که مطالب آن پندین بار دستکاری شده و به‌صورتی که اکنون در دست است به ما رسیده است. اگر کتاب نخست که در آغاز آن معدود نام نویسنده یا نویسندگان یاد می‌گردد در دست بود، شاید می‌توانستیم در این باره آگاهی بیشتری داشته باشیم.

آگاهی ما دربارهٔ نویسندگان کتاب منحصر است به آنچه آخرین نویسندهٔ کتاب، یعنی اتورپات ایمیتان (آذرباد پسر امید)، در فصل آخر کتاب سوم دینکرد (چاپ مدن، ص ۴۰۵) آورده است. این نویسنده پس از پیشگفتار کوتاهی دربارهٔ تاریخچهٔ کتاب اوستا و پراکندگی آن در زمان‌های گوناگون بر اثر آسیب‌های زمان چنین آورده است:

۱. J. P. de Menasce, *Une encyclopédie mazdéenne, le Dēnkart*, Paris, 1958.

۲. در این باره سه دانشمند اروپایی، به‌طور پراکنده در سه کتاب زیر تحقیقاتی کرده‌اند:

H. W. Bailey, *Zoroastrian Problems*, Oxford, 1943, p. 79. ff.

J. P. de Menasce, *Škand Gumānīk Vičār*, 1945.

R. C. Zaehner, *Zurvan*, Oxford, 1955.

و پس از گزند و آشوبی که از تازیان به دیوان و گنج کشور آمد، خوب فروزد آتورفرنیغ فرخزاتان (آذر فرنیغ پسر فرخزاد) پیشوای بهدینان (= زردشتیان) آن نسخه را (= نسخه اوستا را) به دیوان خود ملحق کرد با توجه (= نکیرشن) به اوستا و زند بهدین و گفتار گرویدگان نخست (= پوریوتکیشان).^۱

متأسفانه آتورپات توضیح بیشتری نمی‌دهد، ولی شاید منظور او این باشد که آتورفرنیغ این کتاب‌ها را برای تدوین کتاب دینکرد گردآوری کرد. پس از آتورفرنیغ پسر وی زردشت آتورفرنیغان کار پدر را دنبال می‌کند، ولی «به سبب آسیبی که به زردشت آتورفرنیغان رسید آن دیوان پراکنده شد...». متأسفانه از چگونگی آسیبی که به زردشت آتورفرنیغان رسیده است نیز ناآگاهیم. پس از آن، کار دینکرد را آتورپات ایمیتان (آذرباد پسر امید) بر عهده می‌گیرد که خود را چنین معرفی می‌کند:

از آن پس، من آتورپات ایمیتان پیشوای بهدینان با یاری یزدان ... نوشتم آنچه را که یافتم و از آن مطالب برگزیدم (هچش وچیت)، آنچه که نام ... می‌شود دینکرد هزار درک (دینکرد هزار فصل).

بنابراین در این فصل از دو نویسنده - دینکرد - یعنی آتورفرنیغ فرخزاتان و آتورپات ایمیتان سخن رفته است. درباره زمان زندگی این دو دانشمند می‌توان آگاهی‌های اندکی از منابع دیگر به دست آورد.

آتورفرنیغ فرخزاتان (آذر فرنیغ پسر فرخزاد)

او همان پیشوای بهدینان است که با عبدالله^۲ (ابالیش) در پیشگاه مأمون خلیفه عباسی (۲۱۸-۱۹۸ هجری) مناظره کرده و شرح مناظره او در کتاب پهلوی ماتیکان گجستک عبدالله^۳ آمده است؛ بنابراین، آتورفرنیغ در قرن سوم هجری (نهم میلادی) می‌زیسته است.

مردان فرخ مؤلف کتاب شکند گمانیک و یچار نیز چندین بار از آتورفرنیغ فرخزاتان به عنوان نویسنده دینکرد یاد کرده است.^۴ او از کتاب دینکرد استفاده فراوان برده و فصل نهم کتاب او در حقیقت از دینکرد گرفته شده است. نکته جالب توجه اینجاست که مردان فرخ تنها آتورفرنیغ فرخزاتان را به عنوان نویسنده دینکرد یاد می‌کند و درباره نویسنده بعدی خاموش

۱. نک:

de Menasce, *Une Encyclopédie Mazdéenne, Le Denkart*, pp. 8-12; J. C. Tavadia, *Mittelpersische Sprache und Literatur der Zarathustrier*, Leipzig, 1956, s. 46 ff.

۲. نام این شخص به صورت *سلسکدوس* آمده است که می‌توان آن را با اندک تغییری *سرفعلکدوس* (ابدیلا: عبدالله) خواند. تا آنجا که نگارنده می‌داند نخستین بار دومناش در کتاب *دانشنامه خود* (*Encyclopédie*, p. 11, note 11) این پیشنهاد را داده است. این دانشمند آن را Abdulāh خوانده است. اگر آن را Abdilāh* بخوانیم نیاز کمتری به اصلاح واژه پهلوی داریم. شاید ایرانیان عبدالله را عبدالله تلفظ می‌کرده‌اند. بیلی (Baily) در کتاب *مسائل زردشتی* (4, *Zor. Prob.*, p. 85, note 4)، این نام را Abāly و شدر (Schaefer) در کتابش (*Iranische Beiträge*, p. 287) آن را Abālaiθ خوانده است.

3. *Gujastak Abalish*, A. Barlthelemy, 1887.

۴. در فصل‌های (۱۰۷) ۴، (۳) ۹، (۱۰) ۱۰، نک: de Menasce, *Encyclopédie*, p. 11.

است؛^۱ بنابراین، پیداست که در زمان او یا هنوز بخش‌های دیگر دینکرد، که کار تدوین آن با آتورپات ایمیتان بوده است، انجام نیافته بوده یا در حال انجام بوده است. مردان فرخ همچنین کتاب دینکرد را کتاب هزارفصل می‌خواند و همین نام را در نوشته آتورپات ایمیتان که در بالا یاد شد می‌یابیم. بی‌گمان هزارفصل^۲ مربوط به سه کتاب نخست یعنی آن بخش‌هایی از دینکرد بوده است که آن‌ها را آتورفرنیغ خود تدوین کرده بوده و مردان فرخ آن‌ها را می‌شناخته است. به علاوه اینکه آتورپات هم در پایان کتاب سوم، دینکرد را هزارفصل می‌خواند نه در پایان کتاب نهم.^۳

منوچهر نیز در *داتستان دینیک*^۴ و در نامه‌های خود^۵ از آتورفرنیغ فرخزاتان به عنوان یکی از مهم‌ترین شخصیت‌های دینی نام برده است.

در کتاب‌های چهارم و پنجم دینکرد گفته‌ها و نوشته‌های آتورفرنیغ فرخزاتان نقل شده است. به نظر می‌رسد این نوشته‌ها را آتورپات ایمیتان مرتب کرده است؛ بنابراین، آتورفرنیغ نویسنده پنج کتاب نخستین بوده است و این کتاب‌ها از نظر سبک به یکدیگر ها^۶ اندند و با کتاب ششم از یک طرف و با کتاب‌های هفتم و هشتم و نهم از طرف دیگر متفاوت‌اند؛ اما معلوم نیست که گرا^۷ و^۸ شده کتاب ششم آتورفرنیغ بوده است یا آتورپات.

آتورپات ایمیتان (آذرباد پسر امید)

درباره وی نیز متأسفانه آگاهی فراوانی نداریم و زمان زندگی او نیز مورد اختلاف دانشمندان است. وست^۹ او را با آتورپات ایمیتان، که در بندهش (ص ۲۳۸، س ۳) به عنوان یکی از همزمانان زادسپرم نام برده شده، یکی دانسته است. چون زادسپرم در نیمه دوم قرن نهم میلادی (سوم هجری) می‌زیسته است^{۱۰} بنابراین وست چنین نتیجه گرفته که آتورپات در قرن نهم میلادی زندگی می‌کرده است.^{۱۱} دومناش ایمیت (پدر آتورپات) را با امید، پسر اشوهشت، که معاصر مسعودی (م. ۳۴۶ هجری قمری) بوده است، یکی می‌داند و نتیجه می‌گیرد که آتورپات ایمیتان (= پسر او) در قرن چهارم هجری (۱۰ میلادی) زیسته است.^{۱۲} بنابراین، این دانشمند آخرین تدوین دینکرد را در قرن سوم میلادی می‌داند. دومناش، همچنین، برای اثبات نظر خویش ذکر می‌کند که حمزه اصفهانی (قرن ۴ هجری) از موبدی هم‌زمان و^{۱۳} نام ایمیت اشوهشتان و ابن‌الدیم در الفهرست از موبدی به نام ایمیت یاد کرده‌اند. مودی^{۱۴} و نوبرگ^{۱۵} نیز همین نظر دومناش را اظهار داشته‌اند؛ اما در روایتی که دومناش از مسعودی نقل کرده، همچنین، از موبدی به نام اسفندیار (پسر آذرباد پسر اند) یاد شده است که در ۳۲۵ هجری

۱. فصل ۴ بند ۱۰۷، نک: Ibid, p. 59.

۲. نک: کتاب ادبیات فارسی میانه: Tavadia, *Mittelpersische Sprache und Literatur der Zarathustrier*, p. 49.

۳. فصل ۸۸، بند ۸.

۴. نامه یک، فصل ۳ بند ۹ و نامه دو، فصل ۱ بند ۱۳. نک: de Menasce, *Encyclopédie*, p. 11.

5. West

۶. نک: SBE, Vol. 18, p. 14; Baily, *Zor. Prob.*, Preface, p. 5.

7. SBE, Vol. 37, p. 33.

8. de Menasce, *Encyclopédie*, p. 10.

9. J. Modi, *Studia Indo-Iranica*, Ehrengabe für Wilhelm Geiger, Leipzig, 1931, pp. 274-288. cf. *Encyclopédie*, p. 11, n.1.

10. S. H. Nyberg, *A Manual of Pahlavi*, Wiesaden, 1964. p. xv.

قمری (۹۳۶ میلادی) کشته شده است. به نظر نگارنده یکی دانستن ایمیت پدر آتورپات (آخرین تدوین کننده دینکرد) با این انمد که مسعودی ذکر کرده است، منطقی تر به نظر می رسد؛ زیرا در روایت نخست مسعودی که دومناش بدان استناد کرده، و همچنین، در روایت حمزه و ابن الندیم اشاره ای به این نشده است که ایمیت پسری به نام آذرباد داشته است؛ در حالی که در روایت دوم مسعودی اسفندیار، پسر آذرباد، پسر ایمیت، دانسته شده است. و آذرباد پسر ایمیت باید همان آتورپات ایمیتان باشد. دیگر اینکه چنانکه بویس یادآور شده است،^۱ منطقی تر به نظر می رسد که زمان تألیف نهایی دینکرد را قرن نهم میلادی بدانیم، قرنی که در آن بیشتر کتاب های پهلوی مانند بندهشن و داتستان دینیک و نامه های منوچهر و به احتمال قوی شکندگمانیک ویچار تألیف شده است. بنابراین، چون موبد اسفندیار در ۳۲۵ هجری (۹۳۶ میلادی) کشته شده است، پدر او، یعنی آتورپات پسر ایمیت، بایستی در نیمه دوم قرن سوم هجری (۹ میلادی) زیسته باشد.^۲

مردان فرخ، مؤلف شکندگمانیک ویچار (فصل ۴، بند ۱۰۶ ب)، ذکر می کند که وی از آثار آتورپات یاوندان استفاده کرده که این آثار در کتاب دینکرد آتورفرنیغ فرخزاتان آمده است. بنابراین، می توان نتیجه گرفت که یکی از منابع دینکرد آثار این آتورپات یاوندان بود. است که متأسفانه از احوال او خبری نداریم، جز اینکه چندین بار نام او در شکندگمانیک ویچار آمده است.^۳

از شخص دیگری نیز، به نام اوثر زردشتان، در مقدمه کتاب آتورپات یاد شده که از او متأسفانه هیچ گونه اطلاعی نداریم.^۴

مطالب دینکرد

دینکرد را می توان از نظر مطالب به طور کلی به سه بخش تقسیم کرد: ۱. کتاب های سه و چهار و پنج و ۲. کتاب ششم و ۳. کتاب هفتم و هشتم و نهم.

کتاب های بخش نخست بیشتر شامل مطالب کلامی و فلسفی و مسائل مربوط به دین و پاره ای از مطالب اساطیری است. کتاب سوم مطالب کلامی و دینی را دربردارد.^۵ کتاب چهارم مطالب برگزیده است درباره مسائل دینی از کتاب ادوین نامک (= آیین نامه) آتورفرنیغ فرخزاتان.^۶ کتاب پنجم پاسخ هایی است که آتورفرنیغ فرخزاتان به یعقوب خالدان^۷ داده است.^۸

۱. Mary Boyce, *BSOAS*, 1960.149.

۲. نویرگ (Ibid) استدلال می کند که چون پس از آتورفرنیغ موبد دیگری به نام زردشت کار انجام کتاب را برعهده داشته، بنابراین، آتورپات ایمیتان که پس از زردشت تألیف دینکرد را دنبال کرده است، باید مدت قابل توجهی پس از او، شاید در قرن دهم میلادی، زندگی کرده باشد. به نظر نگارنده این استدلال درست نیست؛ زیرا چنان که از مقدمه آتورپات برمی آید، زردشت توانسته است کار دینکرد را برای مدتی طولانی دنبال کند.

۳. شکندگمانیک، ص ۱۱ [نک: de Menasce, *Une apologétique*, p. 11]

۴. de Menasce, *Encyclopédie*, p. 12.

۵. Ibid, p. 12 ff.

۶. Ibid, p. 23 ff.

۷. دومناش این نام را هالیدان خوانده است. آقای دکتر کیا آن را خالدان می خوانند.

۸. Ibid, p. 29 ff.